

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.10>**Фулей Т.І.,**

кандидат юридичних наук,
начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України
ORCID: 0000-0002-9800-8785

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ЗА ЗАЯВАМИ ЖІНОК ЛІТНЬОГО ВІКУ)

PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE IN UKRAINE (BASED ON THE ANALYSIS OF THE ECtHR JUDGMENTS ON APPLICATIONS OF OLDER WOMEN)

Жінки пенсійного віку є однією з основних соціально-демографічних груп населення і становлять 15,30% усіх жителів України; вони є більш уразливими до бідності, ніж чоловіки, та мають доволі високий ризик зазнати множинної дискримінації (за ознаками статі та віку). Ураховуючи, що літні жінки вважаються однією з вразливих груп стосовно доступу до правосуддя і можуть стикатися з численними перешкодами, актуальним є дослідження проблем доступу до правосуддя в Україні цієї категорії осіб. У статті проаналізовано рішення ЄСПЛ у знакових справах за заявами 10 українських жінок літнього віку (М. Бочан, Л. Карпенко, О. Лучанінової, Т. Мосендз, Л. Нікіфоренко, С. Проніної, М. Ратушної, І. Смірної, Л. Смірної та Г. Швидкої) та виявлено, по-перше, характерні ознаки «бабусь»-заявниць як соціально-правового феномену, по-друге, здійснено спробу класифікувати за різними критеріями справи, які розглядалися ЄСПЛ за заявами літніх жінок, по-третє, на підставі аналізу рішень ЄСПЛ у справах заявниць досліджено дотримання вимог верховенства права, що стосуються доступу до правосуддя. З аналізу рішень ЄСПЛ вбачається, що українські бабусі виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними; аналіз фактичних обставин справ, викладених у рішеннях ЄСПЛ за їх заявами, розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок. Незважаючи на вразливість (юридичну та фактичну) літніх жінок як соціальної групи, вони рішучі у подоланні юридичних, економічних, психологічних та інших перешкод стосовно доступу до правосуддя. Низка питань, висвітлених у проаналізованих рішеннях ЄСПЛ, продовжує залишатися актуальними і в наш час. Такими є розгляд справи та прийняття рішення впродовж розумного строку, можливість оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень, вимоги незалежності та безсторонності суду та справедливого і відкритого розгляду справи. Наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту і застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення ретельно аналізується ЄСПЛ у світлі конвенційних стандартів. У цьому контексті наголошується на визнанні високої ролі суду як гаранту справедливості у державі, заснованій на верховенстві права, оскільки наявність у національному законодавстві ефективних гарантій від зловживань та свавілля та дієвість цих гарантій в конкретній справі призводить до констатації ЄСПЛ відсутності порушення прав, гарантованих Конвенцією.

Ключові слова: доступ до правосуддя, верховенство права, рішення ЄСПЛ, жінки літнього віку, вразливі соціальні групи.

'Women of retirement age' are one of the main socio-demographic groups of Ukrainian population and make up 15.30% of all residents of Ukraine. Older women are more vulnerable to poverty than men and have a fairly high risk of multiple discrimination (based on gender and age). Given that older women are considered to be one of the most vulnerable groups in terms of access to justice and may face numerous obstacles, it is important to study the problems of their access to justice in Ukraine. The article highlights the results of the research based on the analyzes the ECtHR judgements in landmark cases originated in the applications of 10 Ukrainian older women (M. Bochan, L. Karpenko, O. Luchaninova, T. Mosendz, L. Nikiforenko, S. Pronina, M. Ratushna, I. Smirnova, L. Smirnova and G. Shvydka). Firstly, the features of this groups of applicants as a socio-legal phenomenon was described; secondly, an attempt was made to classify abovementioned cases according to different criteria, thirdly, on the basis of an analysis of the ECtHR judgments in the applicants' cases, the observance of the requirements of the rule of law concerning access to justice in their cases was examined. An analysis of ECtHR judgments shows that Ukrainian older women play different social roles and remain socially active; analysis of the facts of the applicants' cases set out in the ECtHR's judgments debunks the stereotypes about caring for grandchildren as their only (or predominant) social role. Despite the vulnerability (legal and factual) of older women as a social group, they are determined to overcome legal, economic, psychological and other barriers to access to justice. A number of issues highlighted in the ECtHR

judgments on the applicants' cases continue to be relevant today. These include a reasonable period within which the case is heard and decided, the ability to challenge governmental actions and decisions adverse to person's rights or interests, the requirements of independence and impartiality of the court and a fair and open hearing. The court's power to determine which laws are applicable and valid in the case, to resolve issues of fact, and to apply the law to the facts, in accordance with an appropriate, that is to say, sufficiently transparent and predictable, interpretative methodology is under ECtHR examination in the light of convention standards. In this context, emphasis is made on the recognition of the essential role of the judiciary as a guarantor of justice in a state based on the rule of law. The availability of effective safeguards against abuse or arbitrariness under domestic law and proper operation of those safeguards in the specific case under examination might result that the ECtHR holds that there has been no violation of the Convention.

Key words: *access to justice, rule of law, ECtHR judgments, older women, vulnerable social groups.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Аналізуючи вплив практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) на вітчизняну правову реальність, можемо констатувати, що в багатьох справах, які отримали значний суспільний резонанс, заявницями були жінки літнього віку; це підкреслювалося, зокрема, новинними заголовками на кшталт «97 річна бабуся двічі принизила Верховний суд України в Європейському Суді» [1] або «Донецька пенсіонерка відсудила в Україні 4000 євро» [2].

Актуальність теми дослідження зумовлена низкою факторів.

По-перше, «жінки пенсійного віку» є однією з основних соціально-демографічних груп населення [3, с. 149–156], до того ж доволі чисельною: так, за оцінкою Державної служби статистики України, станом на 1.01.2020 із загальної кількості 41 732 779 жителів України нараховувалося 6 383 844 жінок 60 років і старші (далі – 60+), що становлять 15,30% усього населення [4, с. 9]. Відтак правові проблеми, які можна виявити, проаналізувавши їхні скарги до ЄСПЛ, стосуються (або можуть стосуватися) доволі значної частки громадян України.

По-друге, Україна належить до держав, де старіння має чітке «жіноче обличчя». Прикметно, що серед населення вікової групи 60+ (9 978 194 осіб) жінки становлять 63,98% (відповідно, частка чоловіків становить 36,02%), а у віковій групі 65+ частка жінок зростає до 66,32% (4 739 275 з 7 146 499 [4, с. 13] і становить 11,36% усього населення. Зазначена категорія осіб характеризується й іншими особливостями: літні жінки частіше залишаються самотніми та є більш уразливими до бідності, ніж чоловіки: так, половина жінок у віці 60+ – удови, а середня тривалість життя жінки на пенсії становить 21 рік порівняно з 15,5 років – чоловіка; до того ж, значно більша частина жінок отримує пенсію, близьку до мінімальної, насамперед з огляду на те, що в середньому заробітна плата жінок становить 70% заробітної плати чоловіків. У сукупності це спричинює об'єктивно нижчі доходи одиноких жінок порівняно з родинами, що складаються з подружжя [5, с. 242].

По-третє, літні жінки зазнають подвійної небезпеки (англ. *double jeopardy*) і внаслідок поєднання факторів статі і віку мають підвищені шанси опинитися в дискримінованому становищі [6]. Це загальносвітова тенденція, яка характерна і для України. Так, саме вік є ознакою, за якою найчастіше здійснюється дискримінація в Україні, причому якщо в 2016 році це зазначали 37,4% опитаних [7, с. 68], то в 2020 – вже 40,2% [8, с. 7]. Тому, враховуючи гендерну нерівність, що визнається в Україні на державному рівні (про її актуальність свідчать у тому числі проведення парламентських слухань на тему «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп», що відбулися у Верховній Раді України 10.10.2018) [9]), не буде помилковим твердження, що в Україні однією з найбільш вразливих соціальних груп з доволі високим ризиком зазнати множинної дискримінації (за ознаками статі та віку) є літні жінки.

По-четверте, літні жінки вважаються однією з вразливих груп стосовно доступу до правосуддя і можуть стикатися з перешкодами, такими як табу, упередженість, гендерні стереотипи, звичаї, бідність, необізнаність, прогалини в законодавстві та в його реалізації й іноді навіть у самих законах, які заважають жінкам мати рівний доступ до правосуддя [10, п. 53, с. 28]. Зауважимо, що на вразливість літніх жінок неодноразово звертав увагу ЄСПЛ, у тому числі і у справах щодо України. Наприклад, фактор віку заявниці був одним із визначальних при вирішенні питання про прийнятність заяви у справі «Ратушна проти України»: «Суд вважає, що з огляду на похилий вік заявниці оперативність розгляду справи, про яку йдеться, була важливим фактором. Суд не поділяє думку Уряду про те, що заявниці у її вісімдесят років, яка даремно чекала більше ніж сім років на розгляд її позовної заяви, слід дорікати тим, що Уряд вважає відсутністю терпіння» [11, п. 59]. В іншому рішенні – у справі «Швидка проти України» – ЄСПЛ зазначив, що «національні суди застосували до заявниці, шістьдесятитрирічної жінки без судимостей, найбільш суворе покарання за правопорушення, яке не призвело до жодного насильства або загрози. Вчиняючи так, суд посилався на відмову заявниці визнати свою провину, таким чином накладаючи на

неї стягнення за небажання змінити свої політичні погляди. Суд не знаходить цьому жодного виправдання і вважає захід непропорційним переслідуваній меті» [12, п. 41].

З огляду на вищенаведене видається актуальним аналіз рішень ЄСПЛ щодо України за заявами літніх жінок. Зауважимо, що цю категорію осіб в Україні називають «бабусями» (у значенні «стара віком жінка» [13, с. 77], а не «мати батька або матері»), або ж «пенсіонерками», з огляду на їх спеціальну правосуб'єктність.

Оскільки рівний доступ до правосуддя є фундаментальним у забезпеченні реальної рівності між жінками та чоловіками [10, с. 27] і з огляду на питому вагу цієї категорії (кожна сьома особа в Україні – це жінка 60+, кожна дев'ята – жінка 65+), то аналіз таких рішень віддзеркалює проблеми з доступом до правосуддя значної кількості осіб. Зауважимо, що поняття (і відповідно терміни) «жінки літнього віку», «літні жінки», «пенсіонерки» та «бабусі» для мети цієї статті використовуються як синоніми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Становище жінок літнього віку, їхні функції, права й обов'язки, колективний жіночий культурний досвід привертали увагу, передусім, демографів, істориків, етнологів, соціологів та представників інших гуманітарних наук, серед яких виокремимо праці О. Кісь, Б. Крімера, І. Курило, Е. Лібанової, Л. Слюсар. У процесі дослідження населення України аналізувалися гендерні аспекти якості життя [3], бідності, старіння [14]; за сприяння Фонду народонаселення ООН у 2014 році було проведене спеціальне дослідження, присвячене літнім жінкам, за результатами якого опублікований (англійською мовою) аналітичний звіт [15]. Український педіатр, кандидат медичних наук, автор численних наукових та науково-популярних статей і книг, що є також одним із «лідерів думок», Є. Комаровський ще в 2001 році розглядав бабусь як соціальне явище [16], однак вітчизняними представниками юридичних наук жінки літнього віку («бабусі», «пенсіонерки») як соціально-правовий феномен і як спеціальний суб'єкт правовідносин не досліджувалися. Зазначимо, що навіть розглядаючи соціальний захист людей пенсійного віку [17], соціальне забезпечення людей похилого віку [18] чи еволюцію правових поглядів на феномен старіння [19], вітчизняні науковці не виокремлювали жінок та не досліджували питання крізь гендерну призму, не дивлячись на те, що Україна належить до держав, де з огляду на велику різницю в тривалості життя між чоловіками та жінками (середня очікувана тривалість життя чоловіків – 66,92, жінок – 76,98 років [20, с. 57]) «жіноче» обличчя є специфікою старіння.

Водночас проблематика взаємозв'язку старіння і гендеру була в полі зору іноземних дослідників, передусім соціологів, серед яких

виокремимо роботи С. Арбер [21], І. Грігор'євої [22], І. Сізової [23] та інших.

Проблематику правового статусу жінок, еволюцію їх правового становища у різних країнах, зокрема, у сім'ї, в професійній діяльності та деякі проблеми правового захисту жінок в Україні досліджували О. Дашковська, К. Дайнеко, І. Жиліткою, О. Руднева, О. Уварова, Р. Хорольський та інші вчені. Щодо доступу до правосуддя, зазначимо, що кілька років тому в межах проєкту Рамкової програми співробітництва «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах-членах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Республіка Молдова та Україна)» були здійснені національні дослідження для визначення перешкод, засобів юридичного захисту та добрих практик для доступу жінок до правосуддя у названих країнах. Усі вони були структуровані навколо аналогічного набору тем та проблем: у першій частині кожного дослідження розглянуто гендерні прогалини в доступі до правосуддя шляхом аналізу законодавчих та політичних основ, а також практик та механізмів впровадження, що впливають на доступ жінок до правосуддя, а також соціально-економічні та культурні перешкоди для доступу жінок до правосуддя; у другій – розглянуто питання гендерної чутливості системи правосуддя у відповідній країні; у третій – наведено доступні засоби юридичного захисту та добрі практики, а також сформульовано низку рекомендацій [24, с. 5, 6]. І хоча за потреби та за змоги у рамках розгляду цих загальних тем і проблем звернено увагу на перешкоди, з якими стикаються жінки із соціально незахищених груп, можемо констатувати, що у національному дослідженні «Перешкоди, засоби юридичного захисту та добрі практики для доступу жінок до правосуддя в Україні» (оновлене станом на лютий 2017 року) літні жінки як окрема вразлива група не розглядалася, а при аналізі гендерних прогалин в доступі до правосуддя основний акцент було зроблено на дискримінаційних положеннях законів, зокрема, у сфері праці [24, с. 12–14], негативному впливові гендерно нейтрального законодавства [24, с. 18], проблематиці домашнього насильства [24, с. 19], а також перешкодах, з якими стикаються жінки-внутрішньо переміщені особи [24, с. 23]. На відміну від неповнолітніх, проблематика жінок літнього віку не знайшла належного відображення і в національній частині навчального посібника для суддів і прокурорів, підготовленого в межах цього ж проєкту [25], що підтверджує висновки соціологів, що проблематика молоді як майбутнього суспільства все ще переважає над проблематику літніх [22, с. 7].

Водночас питання правових потреб людей літнього віку було предметом наукових досліджень іноземних науковців та практиків. Наприклад, вартими уваги є ґрунтовні роботи,

здійснені в Новому Південному Уельсі (Австралія) [26] та в канадській провінції Британська Колумбія [27].

Зауважимо, що не доводилося зустрічати роботи, у яких би на загальнотеоретичному рівні досліджувалися «бабусі» («літні жінки», «пенсіонерки») як суб'єкти звернення до суду (як національного, так і ЄСПЛ); поза увагою дослідників також залишалися питання перешкод, з якими ця категорія заявників стикається стосовно доступу до правосуддя.

Мета статті – на підставі аналізу рішень ЄСПЛ у найбільш помітних справах за заявами українських жінок літнього віку виявити характерні ознаки «бабусь»-заявниць як особливої категорії суб'єктів звернення до суду та окремі проблеми доступу до правосуддя в Україні літніх жінок – категорії осіб, яка у вітчизняній юридичній науці досі не виокремлювалася, проте у країнах розвинутої демократії вважається вразливою щодо доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження. ЄСПЛ оприлюднює статистику щодо порушень у розрізі статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та держав-відповідачів [28], відповідно до якої щодо України прийнято 1499 рішень (по 2020 рік включно), у т.ч. 86 – у 2020 році. Усього на розгляді у ЄСПЛ станом на 31.12.2020 перебуває 62 тис. скарг [29], однак ЄСПЛ не веде (принаймні не оприлюднює) статистики щодо заявників з розподілом за віком та статтю – наприклад, в аналітичному огляді за 2020 рік цієї інформації немає [30].

Зауважимо, що ЄСПЛ готує тематичні огляди рішень Суду (т.зв. *factsheets*), зокрема, дотичними до теми нашого дослідження можна вважати огляди щодо людей похилого віку [31] та гендерної рівності [32], однак у них також не виокремлювалися рішення за заявами літніх жінок, відтак не здійснювався аналіз звернень зазначеної категорії заявників.

Водночас серед справ щодо України, які розглядалися в ЄСПЛ, є чимало резонансних, у яких заявницями були жінки літнього віку. Для мети дослідження обмежимося аналізом рішень ЄСПЛ у справах десятих заявниць. На момент звернення до ЄСПЛ вони проживали в різних регіонах – Світлана Володимирівна Проніна (1944 р. н.) у м. Ялті [35, п. 8], Ірина Трохимівна Смірнова (1940 р. н.) – у м. Донецьку [36, п. 6], Марія Іванівна Бочан (1917 р. н.) – у Тернополі [34, п. 4], Ольга Миколаївна Лучанінова (1947 р. н.) – у м. Тростянці Сумської області [33, п. 4], Мотрона Петрівна Ратушна (1922 р. н.) – у с. Нова Ободівка Вінницької області [11, п. 5], Людмила Василівна Нікіфоренко (1945 р. н.) – у м. Червонопартизанську [37, п. 4], Лариса Іванівна Карпенко (1951 р. н.) – у м. Харкові [38, п. 5], Тетяна Миколаївна Мосендз (1950 р. н.) – у м. Севастополі [39, п. 6], Галина

Миколаївна Швидка (1948 р. н.) [12, п. 5] та Лідія Василівна Смірнова – у м. Києві [40, п. 4]. Широка географія проживання заявниць дозволяє висловити припущення, що питання, підняті у їхніх справах, віддзеркалюють не локальні, а загальноукраїнські проблеми.

Аналіз рішень ЄСПЛ у справах вищезгаданих заявниць дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, справи за заявами жінок літнього віку не є однотипними; це не справи однієї специфічної категорії (наприклад, про перерахунок пенсії). Рішення ЄСПЛ дозволяють зробити висновок про широке коло правовідносин, у яких брали участь жінки літнього віку і які потребували судового вирішення на національному рівні. Серед справ заявниць, які розглядалися у національних судах, можна виділити як доволі типові та поширені, наприклад, про поділ спадщини [40], визнання права власності [34] або кримінальні провадження (крадіжка) [11], які завжди були, є і будуть притаманні будь-якій судовій системі, так і неймовірно, «парадоксальні» справи, яких не мало би бути, і які показують дисфункцію системи – не лише судової, а загалом правової [37; 33]. Безперечно, серед проаналізованих справ є і соціальні спори – і враховуючи ту обставину, що на момент публікації цієї статті 15 із 21 рішень у зразкових справах Верховного Суду так чи інакше стосуються перерахунку, припинення виплати або призначення пенсії [41], можна зробити висновок, що категорія спорів щодо перерахунку пенсії, яка була предметом звернення до суду у справі С. Проніної [35], продовжує залишатися доволі актуальною і у наш час, щоправда, теперішні заявники – переважно «спецпенсіонери», а не бабусі. Також, беручи до уваги дані Пенсійного фонду України, а саме, що станом на 1.07.2021 74 055 пенсіонерів одержують пенсію нижче прожиткового мінімуму [42], можна висувати, що проблема мізерного розміру пенсії, яка не відповідає гарантії ч. 3 ст. 46 Конституції України – теж не подолана. Однак, як зазначалося вище, перерахунок пенсії – далеко не єдина категорія справ, через яку літні жінки стають «клієнтами» судової системи.

По-друге, у справах за заявами жінок літнього віку ЄСПЛ констатував порушення цілого спектру статей Конвенції, зокрема:

1) статті 2 Конвенції у зв'язку з недотриманням державою свого позитивного обов'язку захистити життя сина заявниці під час його перебування у 1999 р. під її контролем (служби у військовій частині внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України) та адекватно пояснити обставини його смерті, а також процесуального обов'язку провести ефективно розслідування щодо цього [39, п. 114];

2) статті 3 Конвенції через те, що держава не виконала свого позитивного обов'язку щодо захисту заявниці від повторюваного словесного

припинення та фізичного насилля двох співвласників її квартири та їхніх знайомих у зв'язку з надзвичайними затримками під час порушення та проведення публічного розслідування в кримінальному провадженні, ініційованому державою проти співвласників квартири заявниці [36, п. 78];

3) пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю публічного судового розгляду справи заявниці [33, п. 59];

4) пункту 1 статті 6 Конвенції щодо тривалості провадження, оскільки тривалість судового провадження була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку», навіть якщо виключити із загального строку провадження періоди затримок, які мали місце з вини заявниці [37, п. 47; 40, п. 71];

5) пункту 1 статті 6 Конвенції через те, що національні суди не вчинили жодної спроби проаналізувати позов заявниці, попри її пряме посилення у кожній судовій інстанції, з точки зору її аргументів, що відповідно до положення статті 46 Конституції, її пенсія не повинна бути нижчою за прожитковий мінімум [35, п. 25];

6) пункту 1 статті 6 Конвенції через порушення права заявниці на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом з огляду на сукупність обставин справи, зокрема, зміну територіальної підсудності, відсутність достатнього обґрунтування у рішеннях національних судів [34, п. 85];

7) пункту 1 статті 6 Конвенції щодо «справедливого суду» з огляду на характер та наслідки недоліків ухвали Верховного Суду України від 14.03.2008 при перегляді справи заявниці після рішення ЄСПЛ [43, п. 65];

8) пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з пунктом 3 (b) статті 6 Конвенції, оскільки через ненадання заявниці достатнього часу і можливостей для підготовки свого захисту вона не мала справедливого судового розгляду [38, п. 68];

9) пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з підпунктами «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції у зв'язку з тим, що заявниці не було надано можливості підготувати свій захист та ефективно скористатись допомогою захисника [33, п. 67];

10) статті 8 Конвенції, оскільки національна нормативно-правова база не надала заявниці необхідних процесуальних гарантій для захисту її права на повагу до житла і приватного життя [36, п. 102];

11) статті 10 Конвенції через непропорційність застосованого національним судом заходу переслідуваній меті [12, п. 41-42];

12) статті 13 Конвенції, оскільки позов заявниці про відшкодування моральної шкоди, завданої Міністерством внутрішніх справ України внаслідок неналежного виконання своїх обов'язків, що призвело до загибелі її сина, залишився без розгляду у зв'язку з юрисдикційним конфліктом між національними цивільними та адміністративними судами [39, п. 125];

13) статті 13 Конвенції у зв'язку з відсутністю засобу юридичного захисту у національному законодавстві, за допомогою якого заявниця могла б отримати рішення, яке захистило б її право на розгляд справи протягом розумного строку, як це закріплено в пункті 1 статті 6 Конвенції [37, п. 52];

14) статті 13 Конвенції, оскільки за обставин справи, яка розглядається, зокрема, беручи до уваги тривалість провадження, заявниця була позбавлена ефективного засобу юридичного захисту [11, п. 88];

15) статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, оскільки тривале обмеження свободи пересування у зв'язку з обранням щодо неї запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд у контексті обвинувачення у досить малозначному злочині порушило «справедливий баланс» між загальними інтересами та правами заявниці [37, п. 60];

16) статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції, оскільки перегляд судом апеляційної інстанції відбувся після того, як заявниця відбула у повному обсязі призначене судом першої інстанції покарання, накладене на неї відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення [12, п. 53-55].

Водночас **не було визнано** порушення:

1) статті 8 Конвенції, оскільки обшук житла заявниці, на який вона скаржилась, ґрунтувався на відповідних та достатніх підставах і супроводжувався адекватними гарантіями від зловживань та свавілля; таким чином, ЄСПЛ не вважав його непропорційним переслідуваній меті [11, п. 82-83];

2) статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції, оскільки правопорушення, у вчиненні якого заявниця була визнана винною, стосувалось дрібної крадіжки, в якості покарання за що позбавлення волі не передбачалось, а тому Суд дійшов висновку, що правопорушення було незначним і на нього поширювались винятки, встановлені другим абзацом статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції [33, п. 73].

Також зауважимо, що у справах за заявами М. Бочан ЄСПЛ дійшов висновку, що немає необхідності розглядати скаргу заявниці відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції: відповідна скарга у першій справі прямо пов'язана зі скаргами, розглянутими відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції, тому ЄСПЛ дійшов висновку, що скарга статті 1 Першого протоколу до Конвенції є прийнятною, проте не порушує жодного питання, яке б відрізнялось від уже встановлених [34, п. 91] (подібного висновку ЄСПЛ дійшов і в справі Л. Смірної, зазначивши, що «ця скарга є обґрунтовано прийнятною, вона не піднімає іншого окремого питання» [40, п. 74]); у другій справі М. Бочан ЄСПЛ, зважаючи на свої висновки за пунктом 1 статті 6 Конвенції, теж вважав, що немає необхідності розглядати питання щодо порушення статті 1 Першого про-

токолу [43, п. 68]. ЄСПЛ постановив, що немає необхідності розглядати інші скарги заявниці за пунктом 3 статті 6 Конвенції у справі Л. Карпенко [38, п. 71].

По-третє, беручи до уваги суть скарг і характер порушень у справах бабусь, можна умовно виділити такі групи справ:

1) щодо забезпечення права на справедливий суд – справи, у яких скарги стосувалися різноманітних аспектів статті 6 Конвенції [33; 34; 35; 37; 38; 40];

2) щодо втручання у права особи або основоположні свободи – справи, у яких ЄСПЛ оцінював наявність та – у випадках, коли йшлося про неабсолютні права – виправданість втручання у права, гарантовані статтями 8, Конвенції, статтею 1 Першого протоколу, статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції [11; 33; 34; 37; 40];

3) щодо виконання чи невиконання державою своїх позитивних зобов'язань за Конвенцією, наприклад, щодо захисту життя за статтею 2 Конвенції [39], або здоров'я чи гідності особи за статтею 3 та права на повагу до приватного життя і житла за статтею 8 Конвенції [36];

4) щодо відсутності ефективних засобів захисту, гарантованих статтею 13 Конвенції [11; 37; 39].

По-четверте, аналіз рішень ЄСПЛ свідчить, що українські бабусі виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними. Тривалий час у масовій свідомості побувала думка, що основна роль жінок літнього віку полягала у догляді за внуками; це корелювалося з твердженнями Є. Комаровського, що в нашій країні переважна більшість молодих сімей узагалі не в змозі без допомоги бабусь забезпечити дитині нормальні догляд і виховання [16], та результатами досліджень, що основну частину турботи про внуків забезпечують бабусі або інші родичі жіночої статі, таким чином здійснюючи нисхідний потік ресурсів по догляду і вихованню від одного покоління до іншого (насамперед від жінок старшого покоління до середнього) [21, с. 65]. Ця соціальна практика справді існує – так, приводом до звернення до ЄСПЛ однієї заявниці було те, що судові засідання у справі притягнення її до адміністративної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 51 КУпАП відбулося у палаті, в якій вона перебувала зі своїм шестирічним онуком, що проходив спеціалізоване лікування в медичному закладі, громадський доступ до якого був обмежений [33, п. 9-10]. Проте аналіз рішень ЄСПЛ розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок. Українські пенсіонерки вдаються до публічних акцій вираження незгоди з діями чинної влади та протесту проти ув'язнення опозиційного лідера [12, п. 7-12, 26], захисту своїх майнових прав, зокрема, через оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повнова-

жень [34, п. 11, 16; 35, п.9] або в порядку цивільного судочинства [34, п. 40; 40, п. 5], оскарження проведення обшуку [11, п. 25] чи насильства з боку співвласників [36], їх навіть визнають винними за вчинення неповаги до суду [38, п. 20].

По-п'яте, факт констатації Судом порушення Конвенції (у деяких справах – кількох порушень) означає, що попри вразливість жінок літнього віку як соціальної групи, яка стикається з певними бар'єрами стосовно доступу до правосуддя, ці заявниці подолали усі юридичні, економічні, психологічні та інші перешкоди, продемонструвавши «розходження між індивідуальними сценаріями, ідентичностями і соціальними очікуваннями щодо старіючих жінок на різних рівнях» [22, с. 7]. Зауважимо, що через стереотипізацію старість асоціюється з соціальною неуспішністю, безсиллям, нездатністю відстояти свої інтереси, і «жіноче обличчя» старості може посилити цей ефект, особливо в умовах аномії, широкого поширення девіацій [44, с. 303]. Проте українські бабусі-заявниці до ЄСПЛ продемонстрували потребу критичного переосмислення ейджизму, укоріненого на інституційному рівні [22, с. 5]. Враховуючи наведене, важливо, щоб ЗМІ перестали експлуатувати образ нещасної, хворої і бідної літньої жінки, оскільки він деформує сприйняття і робить ейджизм, прихований за маскою турботи, звичним [22, с. 15]. Водночас серед досліджуваних рішень ЄСПЛ можна знайти і справи на підтвердження того, що нерідко літні самотні люди стають жертвами злочинців, які претендують на їхнє житло і майно [44, с. 303], як це мало місце у справі Ірини Смірнкової, коли зловмисники заволоділи половиною квартири заявниці, і вони та їхні знайомі почали регулярно приходити до квартири заявниці, вимагаючи її продати за сміховинно низьку ціну, неодноразово ображали заявницю, погрожували їй, наносили їй тілесні ушкодження, знущалися з неї та завдавали шкоди її майну [36].

По-шосте, повертає увагу той факт, що жодна заявниця не скаржилася на порушення статті 14 Конвенції або статті 1 Протоколу № 12 до Конвенції. У проаналізованих справах заяви подані особами, які належать до вразливої соціальної групи (літні жінки), і як вбачається з рішень ЄСПЛ, справді є малозабезпеченими, мають слабе здоров'я (наприклад, в одному із рішень ЄСПЛ зазначив, що заявниця з 2004 до 2007 року «мала деякі проблеми зі здоров'ям, страждаючи, зокрема, від наслідків інсульту, пневмонії та атеросклерозу» [11, п. 5]), проте самі заявниці не піднімали питання дискримінаційного ставлення до них з огляду на стать і вік, тобто не розглядали себе як представниць вразливої категорії, яка може зазнавати дискримінаційного ставлення, коли життєві обставини зіткнули їх з правовою – і судовою як її частиною – системою. Те, що дискримінація як правова проблема у цих справах навіть

не поставала, є, на нашу думку, приводом для подальших досліджень, причому міждисциплінарних. З одного боку, відсутність скарг щодо дискримінації можна вважати черговим свідченням фонового характеру гендерної дискримінації, про що зазначалося у публікаціях [45, с. 208], з іншого – лише з текстів рішень ЄСПЛ у справах заявниць неможливо зробити висновок ані про наявність, ні про відсутність дискримінаційного ставлення: оскільки заявницями це питання (починаючи від ідентифікації несприятливого ставлення і завершуючи аналізом того, наскільки воно було належним та необхідним для досягнення правомірної та об'єктивно обґрунтованої мети) навіть не озвучувалося, відтак жодні обставини та аргументи Урядом та Судом не досліджувалися та не оцінювалися. Проте відсутність скарг про дискримінацію від літніх жінок однозначно свідчить про брак спроможності юристів (у цих конкретних випадках – адвокатів заявниць) подавати та обґрунтовувати такі типи скарг.

Водночас із справ, які розглядав ЄСПЛ за заявами українських бабусь, постав надзвичайно розмаїтий і цікавий спектр інших правових проблем, які стосуються майже усіх аспектів доступу до правосуддя як одного з елементів верховенства права, що їх можна виокремити на підставі Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) *Report on the Rule of Law* (далі – Доповідь ВК) 2011 року [46]. Доступ до правосуддя надає можливість особам захистити себе від порушення їхніх прав, відшкодувати шкоду, забезпечити відповідальність виконавчої влади та здійснювати свій захист у кримінальних справах [47].

У цій статті поза увагою залишимо інституційні вимоги, такі як наявність обвинувачення як незалежної державної інституції (п. 57 Доповіді ВК); наявність визнаної, організованої та незалежної правничої професії, яка відповідно до закону уповноважена надавати професійну правничу допомогу та *de facto* спроможна її надавати (п. 57 Доповіді ВК); а також дотримання принципу *res judicata* (п. 58 Доповіді ВК) та ефективне виконання судових рішень; зосередимось на тих, які можна об'єднати вимогами «справедливого процесу».

Отже, які проблеми з доступом до правосуддя можна констатувати на підставі проаналізованих рішень ЄСПЛ за заявами літніх жінок? Насамперед, це **можливість оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень** (п. 53 Доповіді ВК). Юридично та фактично така можливість існує, проте це автоматично не гарантує ефективності такого оскарження. Наприклад, справа С. Проніної [35] показала важливість врахування судом положень Конституції, яка є основою національного права, але ніяк не різновидом формальних законів [48, с. 32] і якій притаманне юридичне верховенство, тобто прі-

оритетність в системі джерел права, яке дістає прояв, зокрема, в її найвищій юридичній силі [49, с. 177]. У цій справі заявниця посилалася саме на конституційну гарантію, і цей аргумент був проігнорований судом. Ця справа також висвітлила проблему належного обґрунтування судових рішень, що була і продовжує залишатися «Ахіллесовою п'ятою» національного судочинства.

Перша справа М. Бочан [34] продемонструвала різноманітні аспекти, пов'язані з вимогами **незалежності та безсторонності** суду (п. 55 Доповіді ВК) та **справедливого і відкритого розгляду справи** (п. 56 Доповіді ВК). У цій справі ЄСПЛ згрупував скарги заявниць у чотири блоки: перший стосувався незалежності та безсторонності судів, які розглядали її справу, другий – наявності перешкод у доступі до суду (зокрема, участі в судових засіданнях) через зміну територіальної підсудності суду, третій – дотримання принципу рівності сторін, беручи до уваги те, що національні суди не допитали свідків, письмові свідчення яких були прийняті як докази; четвертий – щодо обґрунтованості судових рішень. Окрім цієї справи, порушення вимог щодо справедливої судового розгляду ЄСПЛ констатував у низці справ українських бабусь, зокрема, О. Лучанінової [33], Л. Карпенко [38].

Така вимога верховенства права, як **наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту і застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення** (п. 54 Доповіді ВК), яскраво розкривається у справах «Бочан проти України (№ 2)» [43] і Г. Швидкої [12], причому, з різними наслідками для держави. Так, спосіб, у який колегія з 18 суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у березні 2008 року при розгляді скарги «про перегляд судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами» провела «повторний розгляд» майнових вимог М. Бочан на підставі нових обставин, пов'язаних з тлумаченням цих вимог рішенням ЄСПЛ від 3.05.2007 [34], в рамках провадження касаційного типу [42, п. 55], сам ЄСПЛ оцінив, як «не просто інше розуміння правового документу. Суд вважає, що обґрунтування Верховного Суду України можна тлумачити лише як «грубе свавілля» або «відмову у правосудді» у тому розумінні, що викривлений виклад рішення 2007 року у першій справі «Бочан проти України» (Bochan v. Ukraine) призвів до руйнування намагань заявниці домогтися розгляду у рамках передбаченої національним законодавством процедури касаційного типу її майнових вимог на підставі рішення Суду у попередній справі» [42, п. 64]. Водночас у справі Г. Швидкої, на думку ЄСПЛ, пошкодження заявницею стрічки на вінку могло

вважатися таким, що підпадає під категорію «дрібне хуліганство». Суд погодився з тим, що застосовне національне законодавство відповідало вимозі щодо передбачуваності і визнання заявниці винною у дрібному хуліганстві відповідало вимозі щодо законності [12, п. 27], хоча визнав порушення статті 10 Конвенції, оскільки покарання заявниці було непропорційним і не відповідало «необхідності в демократичному суспільстві».

Вимога розгляду справи та прийняття рішення впродовж розумного строку (п. 56 Доповіді ВК) є однією з найбільш проблемних для України. З-поміж проаналізованих справ найяскравішим прикладом порушення цієї вимоги (поєднаної на деяких етапах провадження з вимогою наявності у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію) є справа «Нікіфоренко проти України» [37]. Період, який розглядався у цій справі, почався 18.11.1997 та закінчився 21.03.2009; таким чином, він тривав одинадцять років, чотири місяці і чотири дні у судах двох інстанцій [37, п. 57]; до заявниці було застосовано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд з 5.01.1998 до 22.10.2008, тобто він тривав десять років, дев'ять місяців та дев'ятнадцять днів [37, п. 57]. Дії заявниці (11.11.1997 Л. Нікіфоренко проникла у приміщення пані М. та взяла велосипед, що належав її колишньому чоловіку, який помер за три дні до того [37, п. 5]) кілька разів перекваліфіковувалися (крадіжка з проникненням у житло [37, п. 6], грабіж [37, п. 12], самоуправство [37, п. 17, 23], приховування злочину [37, п. 21]), справа неодноразово направлялася на додаткове розслідування [37, п. 11, 20, 23, 31, 34, 36], нове розслідування [37, п. 14], закривалася у зв'язку із спливом строків притягнення до кримінальної відповідальності [37, п. 17, п. 29], зрештою, 21.03.2009 прокурор закрити кримінальну справу щодо заявниці за відсутністю складу злочину [37, п. 38]. Неможливо поррахувати, скільки ресурсів правоохоронних органів та судової системи було даремно витрачено на цю справу «про велосипед». Водночас там, де ці ресурси мали б захистити особу, як у справах І. Смірної, Г. Швидкої, Т. Мосендз та інших, їх не було ефективно задіяно. Водночас навіть якщо вважати вищезгадану справу «про велосипед» [37] чимось винятковим, не можна не зважати на сотні рішень ЄСПЛ щодо України, де визнано порушення саме через надмірні строки розгляду. У цьому контексті важливо наголосити, що низка порушень Конвенції зумовлена, зокрема, «нездатністю державних органів ефективно протидіяти перепонам, які умисно створюють відповідачі для руху справи», особливо, коли «суди мають в своєму розпорядженні достатній механізм для забезпечення присутності особи в суді» [40, п. 69].

Порушення іншої вимоги – **забезпечення надання безоплатної правничої допомоги**

в разі необхідності (п. 57 Доповіді ВК) – яскраво продемонстровано на прикладах справ Л. Карпенко [38, pp. 69-71] та О. Лучанінової [33, п. 66-67]. Л. Карпенко стверджувала, що хоча вона не зверталася з клопотаннями про забезпечення юридичного представництва її інтересів у справі або про виклик свідків, їй не можна дорікати за це, оскільки вона не мала часу оцінити ситуацію й усвідомити необхідність та важливість таких клопотань для розгляду її справи. Отже, вона вважала, що її бездіяльність не звільняє державу від відповідальності за порушення її процесуальних прав. Проте з огляду на визнання Судом порушення права заявниці мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту, ЄСПЛ на підставі своєї усталеної практики не визнав за необхідне розглядати інші стверджувані порушення пункту 3 статті 6 Конвенції у цій справі [38, pp. 69-71]. Водночас у справі О. Лучанінової ЄСПЛ відзначив, що вона клопотала про надання безоплатної юридичної допомоги, і національний суд надав її, призначивши захисника для її захисту. Але до судового розгляду 6.11.2000 заявницю не повідомили про це, і, таким чином, вона не могла скористатись юридичною допомогою для підготовки свого захисту [33, п. 66], і визнав порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з підпунктами «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції [33, п. 67].

Проте наведені вище проблеми щодо доступу до правосуддя, які можна виявити на підставі рішень ЄСПЛ у справах українських бабусь, підкреслюють **визнання високої ролі суду як гаранту справедливості у державі, заснованій на верховенстві права** (п. 54 Доповіді ВК). У цьому контексті варто згадати справу М. Ратушної [11]. Це одне з небагатьох рішень ЄСПЛ, де не було констатовано порушення статті 8 (але було порушення статті 13) Конвенції. Більше того, ЄСПЛ дійшов висновку, що «обшук житла заявниці, на який вона скаржилась, ґрунтувався на відповідних та достатніх підставах і супроводжувався адекватними гарантіями від зловживань та свавілля. Таким чином, Суд не вважає його непропорційним переслідуваній меті» [11, п. 82]. Такий висновок ЄСПЛ зробив, оскільки обшук, про який йдеться, був призначений в рамках кримінального розслідування крадіжки в місцевому продуктовому магазині, у вчиненні якої міліція підозрювала дорослого сина заявниці за наявності доказів, які могли породити думку про те, що вкрадені речі могли б зберігатись у домогосподарстві заявниці, і таким чином, обшук слугував легітимній меті, а саме запобіганню злочину [11, п. 71, 76]; він був проведений на підставі постанови, прийнятої судом, і, таким чином, була предметом судового контролю [11, п. 73]; перед тим, як винести постанову про проведення обшуку, суд вивчив матеріали, отримані в ході опера-

тивно-розшукових заходів, та дійшов обґрунтованої думки про дійсну наявність відповідних та достатніх підстав для проведення обшуку [11, п. 78], а сама постанова про проведення обшуку була досить конкретно за змістом і містила чітко та детально описане посилення на розслідувану крадіжку із зазначенням викрадених речей та їхньої вартості [11, п. 81]. Таким чином, наявність у національному законодавстві ефективних гарантій від зловживань та свавілля, а також дієвості цих гарантій в окремому випадку, який розглядається, [11, п. 72], зокрема їх застосування національними судами, є критично важливим при визначенні ЄСПЛ виправданості втручання у права особи та дотримання принципу пропорційності.

Наукова новизна дослідження полягає, насамперед, у самій постановці питання у такий спосіб; у виявленні характерних ознак, притаманних жінкам літнього віку, які зверталися до ЄСПЛ, тобто у характеристиці «бабусь»-заявниць як соціально-правового феномену, а також в аналізі окремих проблеми доступу до правосуддя в Україні цієї категорії осіб, які вбачаються з рішень, прийнятих ЄСПЛ за їхніми заявами.

Висновки. На підставі проведеного дослідження та аналізу рішень ЄСПЛ за заявами 10 жінок літнього віку можна висувати, що характерними ознаками заявниць-пенсіонерок є такі: по-перше, українські «бабусі» виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними: вони домагаються захисту своїх майнових прав, оскаржують рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів владних повнова-

жень, звертаються до правоохоронних органів щодо захисту своїх прав, вдаються до публічних акцій вираження незгоди з діями чинної влади тощо; аналіз фактичних обставин справ, викладених у рішеннях ЄСПЛ за їх заявами, розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок; по-друге, попри вразливість (юридичну та фактичну) бабусь як соціальної групи, вони рішучі і подолали усі юридичні, економічні, психологічні та інші перешкоди стосовно доступу до правосуддя; по-третє, вони не схильні скаржитися на дискримінацію за ознаками статі та віку. Справи українських бабусь не стосуються лише одного виду специфічних правовідносин, вони різноманітні, і серед них можна виявити як типові та поширені справи, які завжди притаманні будь-якій судовій системі, так і унікальні, навіть парадоксальні. Констатація порушення цілого спектру статей (2, 3, 6, 8, 10, 13) Конвенції та протоколів (статті 2 Протоколу № 4 та статті 2 Протоколу № 7) до Конвенції у справах бабусь-заявниць свідчить про наявність значних проблем щодо захисту їхніх прав та про недотримання у їхніх справах окремих вимог верховенства права, які стосуються доступу до правосуддя і виокремлені у Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) *Report on the Rule of Law 2011 року*, зокрема, у пп. 53-57 Доповіді ВК. Кожна з виокремлених проблем є актуальною та практично значимою, а відтак усі вони є перспективними для подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. 97 річна бабуся двічі принизила Верховний суд України в Європейському Суді. *Українська Гельсінська спілка з прав людини* : вебсайт. 18.02.2015. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/97-richna-babusya-dvichi-prynyuzyla-verhovnyj-sud-ukrajiny-v-evropejskomu-sudi/> (дата звернення: 19.10.2021).
2. Донецька пенсіонерка відсудила в Україні 4000 євро. *Українська Гельсінська спілка з прав людини* : вебсайт. 25.10.2016. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/donetska-pensionerka-vidsudyla-v-ukrajiny-4000-jevro/> (дата звернення: 19.10.2021).
3. Населення України. Демографічний вимір якості життя : кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2019. 396 с.
4. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2020 року. Статистичний збірник / за редакцією М. Тімоніної. Київ : Державна служба статистики України, 2020. URL : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2020/roz_nas20.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
5. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу ; Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 456 с.
6. Chappell N.L., Havens B. Old and Female: Testing the Double Jeopardy Hypothesis. *The Sociological Quarterly*, 1980. Vol. 21(2). P. 157-171.
7. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна та ін. ; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.
8. Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. Що українці знають і думають про права людини. Оцінка змін 2020. Інфографіка. URL : https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/what-ukrainians-know-and-think-about-human-rights--assessment-of.html (дата звернення: 19.10.2021).
9. Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп : Парламентські слухання. 10.10.2018. URL : http://static.rada.gov.ua/zakon/sk18/10session/par_sl/sl11010118.htm (дата звернення: 19.10.2021).
10. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL : <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (дата звернення: 19.10.2021).

11. Рагушна проти України (Ratushna v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 2.12.2010, заява № 17318/06. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_821#Text (дата звернення: 19.10.2021).
12. Швидка проти України (Shvydka v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 30.10.2014, заява № 17888/12. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text (дата звернення: 19.10.2021).
13. Словник української мови: в 11 т. Т. 1, 1970. С. 77.
14. Населення України. Імперативи демографічного старіння. Київ : ВД «АДЕФ Україна», 2014. 288 с.
15. Situation of older women in Ukraine. Analytical Report. Kyiv, 2014.
16. Бабуся: соціальне явище очима педіатра. *Дзеркало тижня*. 17.08.2001. № 31. URL : https://zn.ua/ukr/SOCIUM/babusyasotsialne_yavishe_ochima_pediatra.html (дата звернення: 19.10.2021).
17. Титаренко І.О., Іваненко Н.О. Соціальний захист людей похилого віку в Україні: теоретичний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр., 2009. № 4. С. 131–135.
18. Сіньова Л.М. Соціальне забезпечення людей похилого віку в Україні: сучасні реалії. *Публічне право*. 2017. № 1. С. 191–197.
19. Гасвая О., Перевалова Л., Гаряєва Г. Еволюція правових поглядів на феномен старіння від часів стародавнього світу до сьогодення. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 75–79. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.13>.
20. Населення України за 2019 рік. Демографічний щорічник. Київ : Державна служба статистики України, 2020. 181 с. URL : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2020/zb_nas_2019.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
21. Арбер С. Старение и гендер в глобальном контексте: роль семейного статуса. *Мониторинг общественного мнения*. 2016. № 2(132). С. 59–78. DOI: 10.14515/monitoring.2016.2.04.
22. Григорьева И.А. Пожилые женщины: «вниз по лестнице» возраста и гендера. *Женщина в российском обществе* 2018. № 1(86). С. 5–18. DOI: 10.21064/WinRS.2018.1.
23. Григорьева И.А., Сизова И.Л. Траектории старения женщин в современной России. *Мир России*. 2018. Т. 27. № 2. С. 109–135. DOI: 10.17323/1811-038X-2018-27-2-109-135.
24. Перешкоди, засоби юридичного захисту та добрі практики для доступу жінок до правосуддя в Україні. Підготовлено в межах проекту Рамкової програми співробітництва «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах-членах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Республіка Молдова та Україна)». Рада Європи, 2017. 34 с.
25. Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні : навч. посіб. для суддів і прокурорів. Національна частина. У межах проекту «Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства (Азербайджані, Вірменії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)». Рада Європи, 2016. 82 с.
26. Access to Justice and Legal Needs. The Legal Needs of Older People in NSW. Vol. 1. Sydney : Law and Justice Foundation of New South Wales, 2004. 435 p.
27. Enhancing Access to Justice for Women Living in Rural and Remote Areas of British Columbia: Reviewing Practices from Canada and Abroad to Improve Our Response. Vancouver : The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy (ICCLR), 104 p.
28. European Court of Human Rights. Violations by Article and by State. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
29. European Court of Human Rights. Statistics 2020 (compared to the same period 2019). URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_annual_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
30. European Court of Human Rights. Analysis of statistics 2020. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
31. European Court of Human Rights. Factsheet – Elderly people and the ECHR. February 2019. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Elderly_ENG.pdf.
32. European Court of Human Rights. Factsheet – Gender equality April 2021. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_Equality_ENG.pdf.
33. Лучанінова проти України (Luchaninova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 9.06.2011, заява № 16347/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text (дата звернення: 19.10.2021).
34. Бочан проти України (Bochan v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 3.05.2007, заява № 7577/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_209#Text (дата звернення: 19.10.2021).
35. Проніна проти України (Pronina v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 18.07.2006, заява № 63566/00. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096#Text (дата звернення: 19.10.2021).
36. Ірина Смірнова проти України (Irina Smirnova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 13.10.2016, заява № 1870/05. URL : https://protocol.ua/ru/irina_smirnova_protiv_ukraini/ (дата звернення: 19.10.2021).
37. Нікіфоренко проти України (Nikiforenko v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 18.02.2010, заява № 14613/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_550#Text (дата звернення: 19.10.2021).
38. Корнев і Карпенко проти України» (Kornev and Karpenko v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 21.10.2010, заява № 17444/04. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text (дата звернення: 19.10.2021).
39. Мосендз проти України (Mosendz v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 17.01.2013, заява № 52013/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115887> (дата звернення: 19.10.2021).
40. Смірнова проти України (Smirnova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 8.11.2005, заява № 36655/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text (дата звернення: 19.10.2021).

41. Рішення у зразкових справах. *Судова влада України*: вебсайт. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/ (дата звернення: 19.10.2021).
42. Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій станом на 01.07.2021 (форма № 5-ПФ). Пенсійний фонд України: інформаційна сторінка вебпорталу. URL : <https://www.pfu.gov.ua/2147027-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-standom-na-01-07-2021-forma-5-pf/> (дата звернення: 19.10.2021).
43. Бочан проти України (№ 2) (Bochan v. Ukraine (No. 2)) : рішення ЄСПЛ від 5.02.2015, заява № 22251/08. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43#Text (дата звернення: 19.10.2021).
44. Кац Ю.В. Стереотипизированная модель старения: гендерный аспект. *Вестник Саратовского государственного технического университета*. 2010. № 2(1). С. 301–309.
45. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Київ, 2016. 244 с.
46. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. CDL-AD(2011)003rev. URL : <https://rm.coe.int/1680700a61> (дата звернення: 19.10.2021).
47. Handbook on European law relating to access to justice : European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2016. 214 p.
48. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В.М. Шаповал. 9-е вид., перероб., допов. Київ : Юрінком Інтер, 2021.
49. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.